

משה סתוי במעשיותיו המזרחיות

מאת ב. י. טיכטיץ

א

משה סתוי הוא מספר ריאליסטן לסי אפיו. החומר לסיפוריו לא נוצר יש מאין, לא נרקם בטעבדת הקסמים של בעל-דמיון עשיר. אפשר להגיד בווד-אות, שכל גרגר שבו נקלט תחילה בחי-משת חושיו של המחבר, נאצר בהבי-יון נפשו עד שבאה השעה להעלותו ולשבצו בעלילה סיפורית. ספריו («ספר הבהמות», «בערוב יום») מעידים על כך נאמנה. מתוכם מציצה בבהירות חטיבת חיים מוכרת, שהיא אשר שימי-שה דגם ליצירתו. כל בודל מראה וק-צה מאורע וקו דיוקן שאולים ממנה ודבוקים בה. מסופקני אם בסיפוריי ברא סתוי נפשות כל שהן, שלא ראה כצלמן במציאות ושלא הכירן מקרוב. תכונה זו של סתוי גלויה ביותר והיא גלומה כמעט בכל מה שכתב. אולם במיוחד היא בולטת באותם סיפורים, שבהם הוא מרבה לתאר בעלי-חיים. בתיאורים מסוג זה אין סתוי יחירי בספרותנו, אף לא ראשון. בפרוזה העברית, זו שהגוי עיקרה, תפסו הל-לו מקום נכבד. מי שבא לצייר את העיירה היהודית ממילא נתן דעתו על החי למינהו, שהיה רוחש בגבולה ובסי-מוך לה. תמונת העיירה לא יכלה להי-יות שלימה בהיעדר מאוכלוסייתה בני-הלווייה הנאמנים: הסוס והסייה, הפרה והעגל, החיש והעז, הנדי והשה, התר-נגולת ואפרוחיה, הכלב והחתול. ולפי-עמים נוסף עליהם החזיר, המתפרץ משכונות הגויים, רובץ באשפתות או גובר בגינותיהם של יהודים, אולם סת-וי מצטיין בייחודו; נגיעתו בנושא זה אינה ארעית. בעל-החיים — בהי-מה גסה ודקה ועופות הבית — תופס מקום רב בסיפוריו. יתר על כן: לעי-תים הוא עושאו לגיבור ראשי, בעוד האנשים מופיעים כדמויות מלוות בל-בד. דביקות זו בעולם החי אינה מקרית.

היוגדי שבעיירה מקיים באמצעותו את המגע עם הטבע, שממנו הוא מנותק בתוקף הנסיבות. הסוס, למשל, אינו נת-פס אך ורק כמפרנסו של בעל-העגלה ושואב-המים, אלא מצטייר על רקע של אהו ונחל. גם בהיותו רתום לעגי-לתו של מנדלי מוכר ספרים או שק-ר"י אלתר יקנה"ז, הוא מוליכנו דרך בוסתנים ו"דות, אפילו ב"סוסי" הא"י ליגורית מתגלית לעינינו המרחביה בכל קשת צבעיה. הוא הדין בספרה ועי-גל, בגדי ובשה, שבנשימת אפם מור-גש ריח הכפר, ריח הרפת והדיר. ואין ספק, שזיקה זו לטבע ולחי, שאנו מוצי-אים בסיפוריו הארצישראלים של סתוי ובתמונות «הכפר הערבי», ראשיתה נעוצה עוד בסיפוריו הראשונים על אדם ובהמה בעיירה.

יודע מספרנו נפש בהסתו. נוהג הוא בה בדרך ההאגדה. עוקב אחרי «הרי הוריה», מבין ל"מצבי רוחה" וחש בשמחתה ובצער. יש להודות: חדי-רה זו לממלכתם של "ידידים אילמים" מחייבת סגולות מיוחדות, וקודם כל כושר הסתכלות מפותח, שכן הסריס בה אותם גורמים המסייעים בהפיסת ההווייה האנושית ועיצובה.

ב

מבחינה מהותית לא הביאה המציאות הארצישראלית לידי מיפנה יסודי ביר-צירת סתוי. בגילגולה החדש היא מש-משת המשך למה שקדם לה, עם כל התמורות הכרוכות בהמשך זה. בעצם נעקר המספר מביתו הישן והוטל לתיך עולם חדש, אשר שונתו מתבטאת בש-ני קצותיו: חלוצים מזה ובני-ערב מזה. הראשונים מקיימים, למרות השי-נויים שחלו בהם, את רציפות נופו האנושי, בעוד האחרונים משבשים אר-תו. לסניו נפתח עולם זה, צבעוני, מצודד בהודו המידברי, המזכיר את פלאי אלף לילה ולילה. ואף-על-פי-כן,

אין יוצר מסוגל להפוך את עורו. סת-וי קולט את החומר האגדי, על עיטר-ריו המקוריים, מעאירו כאילו ברחי-פתו. בין ארץ לשמים. אולם המבחן יבחין, שבכל מיני דרכים מניח בו המחבר יסוד ממשי, מחובר לקרקע. דמיונו אינו דמיון-סרק, שכל כוונתו לשעשע, להפתיע, להרבות להטיב. בקיפולי הבדייה צפון זרעאמת של הווייה, זו שבלעדיה אין צמיחה ופר-ריחה אף במלכות האגדה. את מעשיותיו המזרחיות, שקיבצן בספרו «בדרך לארץ האושר», קיבל סתוי משכניו הערבים, אולם את החך-מר הגלמי התיך בדפוסיו יוצר מתוך-נים. בתהליך ההיתוך נפלטו הסיגים ונשתייר זהבם השחור של סיפורי-עם. בו בזמן עשה טבעו, טבע של מספר ריאליסטן, את שלו. אין כמעט מעי-שה שנפכו לא הובלע בה. וכך יצא לאוויר העולם יצור סיגורי חדש ששומעו-מנסחו נעשה שותף בכריא"תו. לא תמיד נבחין פה בתוחמו העצי-מי. פעמים הוא מטושטש-מדעת, כנ"ה הוג בסיפורי-עם מסוגננים. אך לעתים נעשים סימני ההיכר בולטים ביותר. אסתפק בשתי דוגמות, מתוך זכרי פתיחה למעשיותיו.

«הראיתם מימיכם את הצב, צב-השריון? בריה משונה זו, הנושאת תמיד עמה את ביתה, והבית מואר-רך, עגלגל, סגלגל, ומתוכו מציץ אליכם ראש קטן ומגוחך שבו משר-בץ זוג עיניים, שתי טיפות שחר-רות, המביטות אל העולם הרוף, בפיקחות ובחוסר-ישע, ומשני צדי-הראש זוג רגלים עקומות, מפוש-קות, הניבטות לצדדין. ומאיך — זנב אוילי. שגם הוא מעטר זוג רגליים מזה ומזה, וכולן יחד נוע-צות את צפרניהן בתוך האדמת והותרות כמו במשוטים, קדימה ולפנים — בלי ברכת מרובה» (תולדות הצב).

עינינו הרואות, אין המספר אף ומריץ אותנו אל המטרה העלילתית. הוא נר-הג אותנו אליה בשובה ונחת. בדרכו הוא נשתהה על פרטים שיש בהם עני-ין. כבודה של שייכה מרים במקומת מונח, אך לפני שהוא מגיע אליה ואל הנערה לטיפה, שנהפכה לצב, כיצד לא יתן סימנים בצב עצמו? בתשוקת התר-אור, גפרטיו המדוייקים, המעידים שב-עליו מתנון בכוח הסתכלות, אנו מבי-רים את מחברו של «ספר הבהמות» ודוגמה אחרת:

«האכלתם פעם מימיכם אבטיח? אחד מאותם האבטיחים המוארכים, שהם ירוקים וירקקים ומפוספסים פסים היוורים בהירים בתוך הירוק, שקרבם האדום פריך ומשובץ חרי-צנים שהורים ונוצצים, כעיני חיה קטנה ורעבה, וכשהם גחתכים, קרי-לם הולך וצוהל ומגרה את החשק והתיאבון ותובע עוד ועוד, ולא חדעו שבעה... או אותם אבטיח-הזהב, שענים כעין זהב-פרויים וריחם נרדף מר-חוק בעודם מטלים בערוגה. וקרי-לם רך, שוקט, מלטף ומרגיע בהי-חתכם, וכשאתה מנער את קרביהם הנוזלים על חרצניהם ונשאר רק-בשר הפרי והוא ירקרק-בוהיל-אי-זהבה-בצחוב, כילו מיץ ועסיס, מיד-יתעורר החשק והרצון לנעוץ בו את השיניים, ובהינעץ השן מיד-יתמלא הפה מיץ-דבש ומתק-עסיס, הפוה, וסביב הפה, ואשר זקן לו — גם הוקן, הצוואר ובית-הצוואר, יר-רד וזופע על הידיים ולתוך השר-וולים, — צמיג, דביק, מתוק ועי-סיס, ומפלט אין ממנו» (שיך חסן והשועלים מחבלי הכרמיס).

ומכאן אל המלפפונים, ומהם אל העני-בניות, עד שהוא מגיע אל עצם הסי-פור. וגם בהגיעו לתהומו אינו מאס בפרטים ואינו מותר על תיאורם, פעם ברחבות ופעם בצימצום. ואין מעשיל-תיו נפגמות בשל כך, אדרבה, מסגרי-תם הריאליסטית מחזקת, ואפילו מוסי-פה להן לוויית-חן. ככל שאנו עומדים על תכונתו של סתוי כן מתגלה לנו הצד השווה שביצירתו, החל מ-מספר הבהמות ועד «בדרך לארץ האושר».

ג

איזור האגדה המופלא אינו מופקר לתוהו, אף הוא כפוף לחוקים משלו, למידות משלו, לשיטת שכל ועונש. דווקא משום שסיפורים אלה נועדו לילדים אין לשקף בהם את המציאות בגילוייה המכוערים. המגמה החינוכית שקולה פה כנגד היש הריאליסטי הש-יכה. אין ברצוני לומר, שמגמה זו מקדשת את האמצעים, שלמענה מותר לעקם את העובדות. אולם הן תריות עובדות לא תיתכן בלי מעשה-יבחי-רה. תוצאותיה של סלקציה זו מעי-דות על המספר עצמו: האם שאיפתו לתגך, לחזק את הטוב ולטפח את היפה, או שרק מדרש-אגדה נאה הוא מעני-ינו. והצד השני של המטבע: מטרת חינוכית זו ניתן להשיגה גם בהעלאת השלילה. אפשר להראות את העולם הנ-תון ביד רשע, צדיק ורע לו. רשע וטוב לו. אך במקרה זה תלוי הכל בדי- (סוף בעמוד 6)

סתוי במעשיותיו המזרחיות

(המשך מעמוד 5)

עצמם, אלא בשמשם אמתלה למתן תשובה, שיש בה יותר ממין הש"אלה.

ודוגמה שניה. אני מתכוון לעלילותיו של איצ'חא, החופס מקום — כהערת המחבר — בפולקלור הערבי בדומה להרשלי אוסטרופולר בפולקלור היהודי ("איצ'חא ושלוש הננבים"). בש"ני הפרקים הראשונים עוד מתנהל הכל כהילכתו, שלושת שכניו של איצ'חא הערימו עליו — נטלו ממנו פרתו — בא הוא והערים עליהם — נטל מהם כספם. מידה כנגד מידה, אך מגמת השכר והעונש מסתלפת בפרק השלישי. איצ'חא מציל את נפשו, בהביאו כליה על רועה עובר לתומו. כשכר בעד מעשהו "הטוב" הוא זוכה בעדר הכבשים של קרבנו. בדיעבד נפתח לו אמנם פתח־כפרה: "לבסוף נודע שה"רועה גנב היה והכבשים היו גנובים עמו". אולם הצדקה זו — כמעשה עצמו — אף בדוחק אינה מתיישבת, וכך מסתיים הסיפור:

"איצ'חא שב הביתה שמח וטוב־לב, הכסף באזורו ועדר הכבשים מאחוריו, לב האב אל הכן ולב הכן אל הבת, ולא ארכו הימים, ויש"לח ויקח לבנו לאשה את חלימה בינת אבראגיל, זו שנפש הנער חשקה בה למאוד, ויביאנה אל בר־תו זוכה בהם לרוב נחת: בני שילשים גדלים על ברכיו, מתרפ"קים עליו ותולשים בוקנר"...

סיפא אידיאלית, כאילו מדובר באיש צדיק וחסיד, שמן השמים גמלו לו בעד מעשיו הטובים. ואין אתה פטור משא"ל: מהו איפוא מוסר ההשכל? מסת"בר, שאין פה לא גרעין של מוסר ולא אמצעי להשכיל, ושמא תאמרו: אין לו לבעל האגדה אלא מה שאוניו שומ"עות, את אשר הציל מפי פלחים ובר"ווים אותו צרר בסיפורו, ולא ויא; אין לך מספר הפולט כל מה שהוא קולט. גם סתוי אינו נוהג כך. בהק"דמה לאסופת־מעשיות זו הוא מגדיר את תפקידו: "להבר את הבר־העיקר מן המרץ־הספלי, כן הוא מעיד שם על סוג זה של יצירתו: "אלו הן, למעשה, גובילות ספרותיות שמקורן בסיפורי"עם מזרחיים", הנדרות אלו, המבוססות על יסוד השוואות ביצירה ועקרון הס"לקציה, מחייבות את המספר וקובעות את אחריותו למסופר.

סתוי תרם תרומה גאה לספרות הי"דים שלנו. סיבות שונות — ולא פה המקום לפרטן ולנתחן — הביאו לכך, שרמתה הכללית ירודה מזו של ספרו"תנו למבוגרים (ושני סוגים אלת קיי

רך הראייה: אם שלטון הרע נתפס מתוך אדישות או מתוך רגישות, אם תוך כדי תיאורו מורגש כאב ומובעת מחאה על מציאותו ואם מתלווית לכך האמונה בעקירתו, בלי חוט שדרה מר"סרי זה ניטל מן האגדה עיקר טעמה והצדקתה, כשם שבלעויו ניטל טעמם של חיים.

לרוב אין המספר מתעלם מעיקר זה. לא אגדה לשם אגדה, אלא כזו שצ"פונה בה תכלית מוסרית. זו האחרון נח מתבטאת פעם על דרך החיוב, בנצחון הטוב והצדק ("כתב היוחסין של הסוס", "מעשה בעגל", "היורשים", "המשפט המחוכם" וכו'), ופעם על דרך השלילה, בהבלטת הרע והוקעתו, בהל"עגה על תכונות־אנוש נפסדות ("לבו של השפן בבית", "מסיפורי הממה", "הגמל שירע לעמוד על כבודו" ועוד). אמנם, במשפטי קאראקאש מתמדת הסיטואציה של נקי אובד, אולם הר"שע והסיכלות שבמשפטים אלה ג"ראים כה מגוחכים וחסרי שחן, עד שגם הם מסייעים להשגת המארה החינו"כית, האירוניה ההרפיה קוטלת את הרע לא פחות מגינויו המפורש.

אך במקרים בודדים הורג המספר ממעגלו זה. דוגמה אחת ("מדוע מי הים מלוחים?"). מעשה בשועל, המור ויר"נה, שעשו שותפות ביניהם: לזרוע ולח"רוש יחד שדה שעורים, וכך חילקו ביניהם את העבודה: היונה זורעה, החמור והשועל חורשים חליפות. היר"נה התמה מילאה תפקידה כנאמנות; השועל, כדרכו, הערים על החמור בתח"בולותיו והתחמק מעבודה כלשהי; החמור בלבד הוא שמשך וחרש עד גמירה. בכל זאת לא עמד בנסיון, כאשר הבשילה הקמה הסיתהו יצרו, והוא הת"גנב מדי לילה אל השדה וזלל לת"אבון מן התבואה, זה החטא, ובעקבר"תיו בא העונש. ואילו השועל, שת"מיתו גדולה מזו של החמור — "ירך הימה, טבל טבילה, צלל במים, ויצא שלם ושלון, יצא ומצא על פני החול, על שפת הים, הר גבוה, הר תאנים כדבש מתוקות ותמרים — גופת צ"פים, ומעין מים חיים, — מים זכים, ויאכל וישת, וייטב עליו". מדוע נש"כר השועל וזוכה בטובה מרובה זו? זוכיתו מתקימת ללא תמיתה כלשהי על עיוות הדין, ללא הסתייגות ורמי"זה, שעדיין אין העולם מתוקן כל צרכי. אמנם, ענשו של החמור בלבד מספיק כדי להשיב על שאלה כפולת ארבע, שהוצגה בכותרת הסיפור: "מדוע מי הים מלוחים, החמור אנני ארוכות, עיניו זולגות דמעות ונבו מרוט?" אך סוף־סוף פרטים אלה ערכם לא בהם

מים בכדילותם, אם כי תחומיהם מעור"בבים לעתים). אמנם, במולדת הגיעה לה עת פריחה, אך עדיין היצור מר"בה בה על היצירה, בחרוזים ובפרווה כאתת. מבחינה זו יש ברכה כפולה ומ"כופלת בסיפורי סתוי.

לספרות הילדים העברית — ואני מתכוון לחלקתה המעולה, זו שטובי סופרינו נתנו לה מחילם — הוסיף סת"וי גוון מקורי, במעגלה שיבץ פס"פס חי המרהיב את העין בססגוניותו, הכל בו: סיפורי־עם, אנדות דמיוניות, משלי שועלים, בדיחות תמימות ודברי סאטירה חריפים, ואצורים באלה פ"קיהווי, מנהגות, בינת־חיים רבה, הרי שרשרת של עלילות־דמיון מרתקות, שגם בגבור מתחן אין אתה יכול לה"סיה את הדעת מן החכמה הצפונה בה ("בן השמן מבגדד וכת המלך העצר בה"), והנח מתנצנצת בת־צחוק עלי"זה ומשוכבת־נפש למראה שלומיאליים למיניהם, מעין חלמאים בגלימה ערבית ("מסיפורי חממא"); והרי הגחכת הריש"עות בגילויה האוויליים ביותר ("ממש"פטי קאראקאש"), וכך אנו נכבשים לסי"פורים אלה, שמקורם מזרחי וגרעינס עממי, ואשר סתוי הלבישם לבוש גאה ושיוזה להם תן רב.